

**MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII
UNIVERSITATEA NAȚIONALĂ DE MUZICĂ
BUCUREȘTI**

TEZĂ DE DOCTORAT

***DOXASTARUL LUI IACOV PROTOPSALTUL (1740-1800)*
ÎN TRADIȚIA PSALTICĂ ROMÂNEASCĂ**

REZUMAT

Conducător științific:
Prof. univ. dr. habil. Nicolae Gheorghiuță

Doctorand:
Aurel-Ștefan Ștefan

BUCUREȘTI, 2020

REZUMAT

Ca repertoriu de sine stătător, *Doxastarul* lui Iacov Protopsaltul este produsul tendințelor de înnoire și prescurtare a compozițiilor muzicale psaltice realizate în secolul al XVIII-lea, constituind, încă de la apariția sa, un corpus muzical esențial al cultului religios ortodox, ce a fost copiat și transmis în zeci de copii, atât în vechea, cât și în noua notație, în spațiul elinofon și în cel românesc. Scopul acestei teze a fost acela de a identifica și prezenta metodele potrivit cărora Visarion Protopsaltul și Nectarie Vlahul – primul de la Mănăstirea Neamț, iar celălalt din Athos – au realizat „traducerile” repertoriului colecției amintite mai sus, dar, în același timp, și de a recunoaște diferențele dintre versiunile celor doi, modificările stilistice și structurale proprii școlilor în care s-au format psalții români.

În prima parte a lucrării, numită „Iacov protopsaltul (1740-1800) și epoca sa – Contextul scrierii *Doxastarului* său”, ce conține trei capitole, accentul este plasat pe expunerea cronologică a apariției și transmiterii corpusului de cântări, precum și pe prezentarea unor date biografice ale celor trei compozitori, Iacov Protopsaltul, Visarion de la Neamț și Nectarie Vlahul. Această primă parte se încheie cu prezentarea metodologiei și strategiei de cercetare.

Teza continuă, în primul capitol, cu prezentarea datelor esențiale privind viața și activitatea autorului *Doxastarului*, Iacov Peloponesiul sau Byzantios, muzician ajuns protopsalt al Bisericii Patriarhiei din Constantinopol în 1789, înscriindu-se astfel pe traiectoria inițiată de Ioan din Trapezunt, în prima parte a secolului, și continuată cu succes de Petru Peloponesiul și Daniel Protopsaltul. Accede în funcțiile de domestic, lampadar și protopsalt, fiind binecunoscut conflictul pe care l-a avut cu Petru Peloponesiul din cauza intervențiilor acestuia din urmă pentru ocuparea postului de lampadar în 1771. Pe lângă acestea, Iacov s-a remarcat și ca profesor de muzică, secretar al administrației patriarhale și exarh al Mănăstirii Zerbítsa din Laconia, poziții ecleziastice care demonstrează autoritatea de care se bucura protopsaltul constantinopolitan.

Un alt aspect important al activității lui Iacov prezentat în cercetarea de față este disputa avută cu Agapie Paliermul, muzician educat în Italia, probabil în Livorno. Sesizând dificultatea cu care se învâța muzica bizantină, Agapie a gândit un sistem muzical pe care dorea să-l implementeze în spațiul răsăritean. După multiple încercări, reușind chiar să-l convingă pe patriarhul Grigorie, sistemul lui Agapie este interzis tocmai datorită lui Iacov Protopsaltul care îi semnaleză toate neajunsurile.

Un alt segment important al tezei este dedicat operei muzicale a lui Iacov, subliniindu-se atât realizării sale în zona muzicii ecleziale, cât și în cea a muzicii laice. În domeniul muzicii religioase cea mai însemnată capodoperă rămâne *Doxastarul*, ce cuprinde cântări vechi prescurtate de Iacov, preluate din Stihirarele lui Hrisaf cel Tânăr și Ghermanos Neon Patron. Pe lângă acesta, a compus doxologii, heruvice, tropare, condace și slujba Sfintei Eufimia. La fel de importantă este contribuția sa în domeniul muzicii laice, care numără 12 cântece aflate în diverse manuscrise, în notație prehrisantică. Pe lângă activitatea de compozitor, s-a evidențiat și ca interpret la tanbur, instrument cu coarde asemenea chitarei sau lăutei, care cunoaște o ascensiune începând cu perioada lui Dimitrie Cantemir.

Sigur că opera sa emblematică, *Doxastarul*, este model de conservare a stilului calofonic din „veacul de aur” al muzicii post-bizantine (sec. XVII), transcris de ucenicul său Gheorghe Cretanul (sec. XVIII) în anii 1794-1795. Mai târziu, *Doxastarul* a fost exghisit (transcris analitic) în notație hrisantică de Hurmuz Hartofilax (aprox. 1780-1840) și publicat în 1836 de Theodor Fokaevs (1790-1851). Din punct de vedere etimologic, numele colecției derivă din limba greacă (gr. – Δοξασταριον) și cuprinde cântări numite *δοξαστικά* sau *slave*, ce sunt precedate de un ciclu de stihiri.

Tot în aceste secțiuni este prezentat primul doxastar, ca repertoriu muzical separat de stihirar, fiind compus de Petru Peloponesiul, într-un nou stil stihiraric sau *syntomon* (cândva în intervalul 1765-1775); la distanță de aprox. 20 de ani, Iacov alcătuiește unul *syntetmimenos* sau prescurtat într-un stil melodic mai melismatic, considerat mult mai apropiat de tradiția veche bizantină. Cu toate că nu mai există originalul scris de Gheorghe Cretanul, s-au păstrat copii ale manuscrisului în notație prehrisantică, iar la începutul secolului al XIX-lea Hurmuz Hartofilax, unul dintre cei Trei Dascăli, îl transcrie în notație hrisantică. Din acest moment, *Doxastarul* lui Iacov Protopsaltul are o circulație remarcabilă atât în Grecia, cât și în România, Egipt sau Rusia, copii ale sale găsiindu-se în 26 de biblioteci. Cele mai multe, 47 de codexuri, provin din Muntele Athos, din mănăstiri ca Xiropotamu, Dochiariu, Xenofont, Pantelimon, Simonos Petras, Dionisiu, Sfântul Pavel, Karakalou, Filotheu, Ivion, Zografou sau Pantocrator.

Dintre toate copiile manuscrisului realizate de Hurmuz, ms. gr. Ivion 2007 atrage atenția pentru că, spre deosebire de celelalte, este complet, incluzând în cuprinsul său *slave* pentru toate cele trei perioade ale anului bisericesc, Octoih, Triod și Penticostar. Din acest motiv, pentru cercetarea de față, manuscrisul ivirit este considerat „original”. Prin comparație cu variantele scrise

în notație prehrisantică, ms. gr. Iviron 2007 cuprinde mai puține cântări, motivul pentru care Hurmuz reduce numărul lor fiind necunoscut. Manuscrisul cuprinde 224 de cântări compuse pe toate glasurile, iar dintre aceste cântări două se repetă. Succesiunea numerelor muzicale, în funcție de data sărbătorii, nu se respectă în totalitate, spre exemplu slavele Sfântului Andrei se găsesc la finalul manuscrisului, iar cele compuse pentru sărbătorirea Nașterii Maicii Domnului (8 septembrie) se găsesc după cântările de la Înălțarea Sfintei Cruci.

Față de manuscrisele în vechea notație, care erau, în cea mai mare parte, „uniformizate”, manuscrisele de nouă notație ce conțin *Doxastarul* lui Iacov prezintă diferențe de conținut între ele. Pe de o parte, există manuscrise care nu sunt complete, ci au în alcătuirea lor doar slavele corespunzătoare sărbătorilor din Minei sau din Triod și Penticostar, la care se adaugă alte cântări, iar, pe de altă parte, sunt manuscrisele complete (Minei+Triod+Penticostar) care au în completarea lor și alte cântări. Este evident că toate manuscrisele în noua notație erau copiate și actualizate potrivit nevoilor și necesităților cultice, așa că ele puteau fi completate cu diverse cântări de la autor la autor. Odată cu tipărirea *Doxastarului* în 1836, intervin și alte modificări în conținutul acestuia, editorul, Theodor Focaevs, prezentând o variantă actualizată a slavelor față de varianta lui Hurmuz în ms. gr. Iviron 2007, la care adaugă doar cele opt Dogmatici.

Repertoriul *Doxastarului* era unul esențial în procesul educativ în școlile din Țările Române în perioada de început a secolului al XIX-lea. Acest fapt este remarcat din scrisoarea pe care Macarie Ieromonahul o trimite dascălului Ioniță Stoicescu, care cuprinde 18 sugestii metodologice pe care fiecare profesor de muzică trebuia să le aplice în activitatea sa. Una dintre acestea se referea strict la *Doxastarul* lui Iacov Protopsaltul ca la un pas important în educarea viitorilor cântăreți. Începând cu secolul al XX-lea, muzica bizantină intră într-un con de umbră în România, cauzat în mare parte de influența și adoptarea muzicii occidentale în cult, proces început încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în urma reformei lui Cuza, precum de orientarea treptată a întregii societăți spre valorile Europei de apus. Declinul este și mai evident după al Doilea Război Mondial când, noul sistem de guvernare a țării nu mai consideră muzica bisericească o prioritate culturală, adoptând o poziție reticentă față de toate aspectele vieții bisericești din România. În acest context, Biserica Ortodoxă Română reacționează și instituie o comisie care avea sarcina de a prelucra repertoriul existent, în așa fel încât să se preteze nevoilor cultice și, în același timp, să existe o uniformizare a cântării bisericești. În anii '90 ai secolului trecut se constată un reviriment în domeniul muzicii bisericești și o parte a repertoriului uitat în ultimii 40 de ani revine în

preocupările cântăreților de strană din România. Aceștia iau contact, prin intermediul casetelor audio, cu piese muzicale necunoscute în țara noastră și încep să-și procure partituri de mult uitate. Așa se face că începe să circule în țara noastră o versiune a *Doxastarului* lui Iacov în limba română realizată de Ieromonahul Ioan de la schitul Lacu. Abia între 2016-2017 repertoriul este editat și tipărit în limba română, după varianta lui Teofilact, ucenicul lui Nectarie, primul volum fiind însoțit de un studiu muzicologic.

Dintre manuscrisele investigate în prezenta lucrare, unul atrage atenția, ms. gr. Psahos 82/230, datorită faptului că el este scris în notație de tranziție, în anul 1812, spre deosebire de celelalte care sunt scrise fie în notație prehrisantică, fie în notație hriscantică. Autorul, Hrisant de Madyt, cunoscut ca teoretician al noii notații, împreună cu Grigorie Lampadarul, realizează un manuscris special ale cărui cântări sunt împărțite în bare de măsură.

Cel de-al doilea capitol al primei secțiuni a tezei cuprinde două subdiviziuni corespunzătoare celor doi autori români: Visarion de la Neamț și Nectarie Vlahul. Fiecare subdiviziune prezintă o serie de date biografice, la care se adaugă informații despre creațiile muzicale realizate de cei doi compozitori. Pentru spațiul monastic românesc, Mănăstirea Neamț a constituit un centru important de păstrare și transmitere a valorilor liturgice, dar și culturale, constituind o pagină importantă a istoriei Țărilor Române. Aici, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, activează Visarion Ieromonahul, un muzician desăvârșit, ucenicul lui Iosif Protopsaltul. Este autorul a numeroase manuscrise ce conțin cântări tălmăcite în limba română, dintre care cel mai important, pentru această investigație, este ms. rom. BMN 12 – *Doxastarul* lui Iacov Protopsaltul. De cealaltă parte, Nectarie Vlahul se distinge ca cel mai prolific compozitor român de cântări psaltice de la sfârșitul secolului al XIX-lea, ce își desfășoară activitatea în Schitul Prodromu din Muntele Athos. Pe lângă numeroasele transcrieri, el ”românește” și *Doxastarul* lui Iacov, colecție ce este copiată în zeci de exemplare de către ucenicii săi.

Prima parte a lucrării se încheie cu capitolul al patrulea care tratează metodologia de cercetare utilizată în conceperea tezei. Pentru început, am prezentat sursele pe care le-am folosit în analiză, respectiv ms. gr. Iviron 2007 ca „original”, pe de o parte, și cele două corpusuri românești, ms. rom. BMN 12 și ms. rom. Colciu 1054, 1055 și 1056, pe de altă parte. În continuare, am definit anumite concepte utilizate în teză pe care le-am preluat din două lucrări muzicologice, *Melodica bizantină* (Victor Giuleanu) și *An analysis of stichera in the deuterios modes* (George Amargianakis) și am prezentat stadiul actual al cercetării *Doxastarului* lui Iacov Protopsaltul.

Cea de-a doua parte a tezei, „Variantele românești ale *Doxastarului* lui Iacov Protopsaltul”, concepută în trei capitole, cuprinde analiza propriu-zisă, axată pe compararea variantelor *Doxastarului* concepute de cei doi autori români cu originalul grecesc și, în același timp, pe descoperirea diferențelor dintre repertoriul realizat de Visarion și cel alcătuit de Nectarie.

În primul capitol investigația a avut ca obiect ms. rom. BMN 12, autograful lui Visarion de la Neamț. Manuscrisul nemțean prezintă unele inexactități. Pe de o parte, nu se cunoaște cu exactitate perioada în care a fost scris (Pavel Lungu înaintează ipoteza că este alcătuit după 1826), iar pe de altă parte, este incomplet. Pe baza însemnărilor de la f. 15r și având în vedere că ultima cântare cuprinsă în manuscris nu este întregă, se poate concluziona că este acest manuscris este neterminat. În același timp, nu există în biblioteca Mănăstirii Neamț un alt volum care să completeze acest manuscris și nici nu a fost descoperit vreunul până acum, așa că nu se poate spune cu siguranță că acesta ar fi sau nu singurul tom.

Cele 116 file ale manuscrisul, redactate pe ambele părți cu caractere chirilice, însumează 232 de pagini scrise cu cerneală neagră. Titlurile sărbătorilor și ale cântărilor, semnele temporale și prima literă a fiecărui imn sunt scrise cu cerneală roșie. Manuscrisul are o configurație standard, începând cu slavele sfinților și sărbătorilor din luna septembrie și încheindu-se cu cele ale zilei de 10 februarie.

Analizând conținutul, am observat că unele texte ale cântărilor colecției sunt diferite față de corespondentele lor din cărțile de cult. Unele sunt preluate din alte momente cultice decât cele pentru care sunt scrise (de exemplu, este așezată pe note slava de la vecernia mică, deși la vecernia mare textul este altul), iar altele au textul stihirii și nu al slavei, cum era normal. Există și situația, așa cum se întâlnește la slujba Sfântului Ștefan, când textul unei cântări este preluat de la o altă sărbătoare închinată acestuia, cu toate că în Minei exista text pentru respectivul moment liturgic. Toate aceste diferențe apar și în variantele manuscrise de veche notație, drept urmare autorul nemțean a respectat mai degrabă sursa muzicală după care a tălmăcit cântările decât cărțile liturgice în care apar textele.

Un aspect important al cercetării a fost compararea textelor cântărilor ce s-a realizat pe mai multe paliere: compararea textelor grecești cu corespondentele lor din cărțile de cult grecești, compararea textelor românești cu textele grecești traduse în limba română și compararea diverselor variante românești ale textelor găsite în cărțile de cult, totalizând un număr de patru ediții ale Mineiului, respectiv cele din 1776-1780, 1891-1893, 1926-1929 și 2010-2015. Între textele

grecești din manuscrise și cele din cărțile de cult grecești diferențele sunt minore și constau în omiterea unor cuvinte și expresii sau forme diferite ale unor verbe. Deosebiri semnificative au fost observate prin compararea textelor românești cu variantele traduse din grecește, cum ar fi topica diferită și inversiuni sau succesiuni diferite ale accentelor și silabelor. Din punctul de vedere al evoluției textelor liturgice în ultimii 250 de ani, diferențele survin numai în ceea ce privește normele gramaticale, de exemplu forme arhaice ale cuvintelor, substantive sau verbe articulate la final cu vocala „-u”, în locul literei „z” era folosit semnul „đ” ș.a.

Cea mai importantă secțiune în studierea repertoriului nemțean a constituit-o enunțarea unor metode și procedee de adaptare a cântărilor prin care frazele muzicale au fost modificate potrivit cerințelor lingvistice și particularităților specifice limbii române. De asemenea, am identificat anumite caracteristici ale melosului „romănit” de Visarion, observabile în abordarea modulațiilor (schimbarea treptei modulatorii, introducerea unor modulații), a formulelor cadențiale și a greșelilor de scriere.

În cel de-al doilea capitol, am prezentat manuscrisul autograf al lui Nectarie, realizat în anul 1863, codice ce se păstrează în Biblioteca Schitului Prodromu, având cota 25(24)/78. Spre deosebire de Visarion, Nectarie realizează un repertoriu ce cuprinde cântări pentru toate cele trei perioade al anului bisericesc. Din păcate, nu am putut intra în posesia acestui manuscris din cauza unor probleme de organizare a bibliotecii Schitului Prodromu, așa că mi-am orientat atenția către alt manuscris, alcătuit de unul dintre ucenicii lui Nectarie, Ieromonahul Teofilact, ms. rom. Colciu 1054, 1055 și 1056 (datate 1906-1907). Am început investigația prezentând cele două manuscrise, în special diferențele dintre ele, mai ales că originalul lui Nectarie este incomplet. Din motive necunoscute, lipsesc 210 pagini, corespunzătoare slavelor sfinților din perioada februarie-iunie și ale duminicilor din perioada Penticostarului.

Analizând conținuturile și altor copii ale autografului lui Nectarie, am observat că acestea nu sunt identice. Toate conțin slavele sărbătorilor și ale sfinților mai însemnați, dar nu toate cuprind slavele de la Ceasul al nouălea din Ajunul Nașterii lui Hristos și al Bobotezei și nici cântările din Sâmbăta Acatistului. Amintim că nici chiar originalul nu are în alcătuirea sa aceste cântări, ceea ce indică faptul că ele au fost „tălmăcite” ulterior. Așadar, există o configurație standard a *Doxastarului* cu mențiunea că, de la o copie la alta, repertoriul suporta mici ajustări sau actualizări, ori poate că unele dintre ele au fost reproduse după alte copii.

Comparativ cu originalul grecesc, ms. gr. Ivron 2007, variantele românești au în configurația lor slavele stihoavnelor. Tradiția manuscrisă consemnează trei ediții al *Doxastarului* stihoavnelor: varianta lui Ghermanos Neon Patron, versiunea lui Hurmuz Hartofilax și cea a lui Matei Vatopedinul. Dintre acestea, cea a lui Hurmuz este cea mai popularizată, iar în 1859 este tipărită pentru prima dată de Theodor Fokaevs. De asemenea, unele numere muzicale sunt diferite și aceste deosebiri se pot fracționa în două secțiuni: pe de o parte, cântările care se găsesc doar la Teofilact, iar pe de altă parte cele care există doar la Hurmuz.

Prin paralela cu cărțile de cult în care se află textele cântărilor, am constatat că Teofilact împrumută imne de la alte slujbe din momente liturgice diferite de cele pentru care le preia. Cântările care se încadrează în această categorie sunt aceleași cu cele întâlnite în repertoriul lui Visarion din ms. rom. BMN 12. Acest fapt este un indicator al unei cutume potrivit căreia, probabil, autorii cântărilor preluau textele potrivit indicațiilor din codicele muzicale traduse, chiar dacă ele nu corespundeau cu textele din cărțile de cult. Spre deosebire de Visarion, Nectarie și, copiindu-l pe el, Teofilact, introduce o altă diferență, anume schimbarea glasului unor cântări.

Traducerea *Doxastarului* realizată de protopsaltul român s-a bucurat de popularitate în rândul ucenicilor săi, fiind copiat în numeroase exemplare care se găsesc în Muntele Athos. Astfel, cele 48 de volume alcătuite de 16 scribi (autorii a cinci volume rămân anonimi, iar un volum are 2 autori) sunt distribuite în 6 biblioteci: Schitul Prodromu, Chilia Sfântul Ipatie, Schitul Lacu, Schitul Colciu, Mănăstirea Sfântul Pavel și Mănăstirea Xiropotamu.

Unul din capitolele semnificative ale analizei colecției de cântări realizate de Nectarie este investigarea mecanismelor și tehnicilor pentru ajustarea melosului original potrivit tuturor normelor muzicale și literare. Cele 10 procedee identificate confirmă că opera muzicianului român era una necesară pentru nevoile cultice ale românilor, chiar dacă la început nu a circulat decât în mediul monastic athonit. Pe lângă acestea, am identificat unele particularități concretizate în mai multe direcții: modulațiile, formulele cadențiale, erorile de scriere și elementele comune cu varianta tipărită a *Doxastarului* din 1836.

În ultimul capitol al tezei am realizat un studiu comparativ între cele două versiuni românești ale *Doxastarului* lui Iacov Protopsaltul, prin evidențierea diferențelor de conținut și a particularităților în aplicarea metodelor și procedeelelor de „românire” a repertoriului.

Cercetarea de față a avut datoria de a constata maniera de transcriere individuală a acestora, exercitată de cele două școli importante, pe de o parte cea nemțeană, pe de altă parte cea prodromită

organizată de Nectarie, lucru extrem de important pentru înțelegerea transformărilor semiografice, stilistice și liturgice de la cumpăna veacurilor XVIII-XIX, în zonele urbane și monastice ale lumii ortodoxe de la nord de Dunăre.